

UOT-811.521.1

Səhifə: 132-135

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2025.1.132>

Günəş Mustafayeva
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
iltifatly@gmail.com

QƏDİM TÜRK DİLİNDƏ “BAYAT” SÖZÜ

XÜLASƏ

Məqalədə qədim türk yazılı abidələrinin dilində işlənmiş “bayat” sözünün keçdiyi inkişaf dövrü təsvir olunmuşdur. “Bayat” sözü tanrı konseptini ifadə edən əsas leksik vahidlərdən biridir. Konsept müasir dilçilikdə haqqında mübahisəli fikirlərin irəli sürüldüyü, eyni zamanda, rəngarəng xüsusiyyətləri ilə seçilən bir anlayışdır. Tanrı olaraq inam bəslənilən varlığı ifadə edən sözlərin bəziləri hələ də müasir dövrümüzdə dilimizi bəzəyir. Amma bəzi sözlər vardır ki, o sözlər müəyyən bir zaman dilində işlənmiş və daha sonra istifadə olunmamış və işləkliyi itirmişdir. Bir qisim sözlər vardır ki, onlar müxtəlif forma və məna dəyişikliklərinə uğramışdır. “Bayat” sözü də forma olaraq işləkliyi saxlamış, amma mənası dəyişmiş sözlərdən biridir. Məqalədə də “bayat” sözü, onun etimologiyası, ifadə etdiyi mənalar və müasir dövrdəki vəziyyəti tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: *konsept, tanrı, bayat, qədim türk yazılı abidələr, qədim türk yazılı abidələrinin dili.*

Giriş: Dilçilik insanların danışmaq və yazı dilləri ilə bağlı düşüncələrinin zamanla inkişafı nəticəsində yaranmışdır. Müasir dövrdə dilçilik daha çox bir çox müxtəlif sahələri birləşdirən interdisipliner bir sahəyə çevrilmişdir. Müasir dilçiliyin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri dili insan, onun şüuru, ətraf mühitin qavranılması və praktik fəaliyyəti ilə sıx əlaqədə araşdırmaqdır. Bu baxımdan dil və düşüncə arasındakı əlaqənin xüsusi əhəmiyyəti ortaya çıxır. Bu problem müasir dilçiliyin koqnitiv konseptoloji yanaşmasında həll olunur. Koqnitiv dilçiliyin əsas vahidi konseptdir. İnsanların obyektiv reallıq haqqında bilikləri, insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əks etdirən abstrakt mənəvi strukturlar olan konseptlər şəklində təşkil olunur. İnsan konseptlərdən istifadə edir, onları birləşdirir və düşüncə prosesində yeni konseptlər yaradır.

Konseptlər arasında tanrı konsepti çoxcəhətli zənginliyinə görə maraqlıdır. Tanrı konsepti birbaşa türklərin dini inanc sistemləri ilə bağlıdır. Tanrı olaraq qəbul edilən varlıq bizə məlum olan qədim türk yazılı abidələrinin dilindən etibarən müxtəlif sözlərlə ifadə olunmuş və ədəbiyyatlarda öz yerini tutmuşdur. Bu ifadələr həm inanc, həm leksik vahidin işləndiyi dövr haqqında mədəni və siyasi məlumatları özündə ehtiva edir.

Tanrı konsepti ilə əlaqələndirilən sözlərdən biri də “bayat”dır. İlk türk- İslam mədəniyyəti dövründə yazılan əsərlər içərisində “bayat” sözü “Allah”, “Yaradan” mənalarını ifadə etmək üçün istifadə olunmuşdur. Sözü etimologiyası ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir. “Bayat” sözü etimoloji baxımdan həm qədim türk mənşəli söz kimi, həm də ərəb mənşəli söz kimi dəyərləndirilir. Ərəb mənşəli söz kimi “gecədən qalma”, “nə vaxtdansa qalma” mənasını verir. Bu məna, əlbəttə, bizim işlətdiyimiz mənaya daha uyğundur.

Gülensoy, Çağbayır kimi dilçilər sözün “baya” kökündən əmələ gəldiyini qeyd edirlər. Burada “baya” sözü “az əvvəl”, “bayaq” mənalarını ifadə edir. Və onlar qeyd edir ki, bu söz *baya+t* şəklində düşmüş və “əvvəl”, “qədim” mənalarını ifadə etmişdir. Dilçi Ölmez vurğulayır ki, ərəcdə Allahın 99 adından birinin də *əvvəl* və *qədim* olması bu fikri dəstəkləyir. Dilçi Erdal isə sözün “bay” kökü ilə əlaqəli olduğunu vurğulayır.

Bəzi tədqiqatçılar “Bayat”ın su ilə bağlı ərən-tanrı olduğunu göstərməkdədir. L.N.Qumilyov “Qədim türklər” adlı əsərində yazır ki, qədim türklər (o sıradan da azərbaycanlılar) təbiətin sahibləri sayılan və Yer-Su adlandırılan ərən-tanrılara inam bəsləmişlər. Əbülqazi xan Xivəli qeyd edir ki,

“bayat”ın mənası “dövlətli” deməkdir. A.N.Samoyloviç belə hesab edir ki, “bayat” sözü “dövlətli” mənası verən “bayat”dan əmələ gəlmişdir və onun sonundakı “t” qədim türk dilində cəm şəkilçisidir.

Oğuz Xaqan dastanına görə, oğuzların 24 boyundan biri Bayatlardır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində “bayat” sözünə rast gəlinməmişdir. Amma sözün kökü olduğu hesab edilən “bay” sözü Kültigin, Süci, İrk Bitig abidələrində “varlı”, “zəngin” mənalarında işlənmişdir. Kültigin abidəsində “bay” sözü 3 dəfə işlənmişdir:

1. *Yok çığay boduniğ kop kobartdım, çığay boduniğ bay kılım/ yoxsul, kasıb xalqı bütünlüklə topladım, yoxsul xalqı varlı etdim. (10, 291)*
2. *Eçim kağan olurıpan türk boduniğ yiçə itdi, igiti, çığayığ bay kılı, azığ üküş kılı/ Əmim xaqan oturub türk xalqını tənzim etdi, yüksəltdi, kasıbı varlı etdi, azı çox etdi. (10, 293)*
3. *Yalın boduniğ tonlığ, çığay boduniğ bay kılım/ yalın xalqı donlu, kasıb xalqı varlı etdim. (10, 294)*

İrk Bitig abidəsində isə, 1 dəfə işlənmişdir: *Bay ər koyı ürküpən barmış, bōrikə sokuşmış, bōri ağzı əmismiş/ Varlı kişinin qoyunu hürküüb getmiş, canavara rast gəlmiş, canavarı ağzı susamış. (13, 386)*

Yenisey abidələrindən olan Abakan abidəsində “bay” sözü “varlı” mənasında işlənmişdir.

Altay abidələrindən olan “Biçiktü Bom” abidəsində “bay” sözü belə işlənmişdir: *Ediz tol tek. ən yarm inç qıl şək inak bar kıl ol küsəgiç, şat qıl bay olur köy al köy.* Bu nümunəni Y. İ. Ubryatovanın belə tərcümə edir:

*Yüksək, qalx bərəkət
Əsas düşmənim, sülh et,
Uğur- dostluq, bərqərar ol (hər fən: əyani et)
(Hə halda) ən çox doymağı dilə,
Bolluq et,
Varlı qüdrətli Köy,
Müqəddəs Köy. (11, 351)*

Bu, həmçinin özünü uyğur abidələrinin dilində də təkrarlayır. “Otuz Beş Burhana hörmət” adlı uyğur abidəsində işlənmiş nümunə budur: *Danı şırışdı baylar ornağı/ Danı şırışdı varlılar məskəni. (12, 224)*

Mahmud Kaşğarının “Divan”ında “Bayat” sözünün 2 mənası qeyd edilmişdir. Bunlardan biri “iyirmi iki Oğuz boyundan biri”dir. Hətta, müəllif onların damğalarını da göstərmişdir. (1, 128) Digəri isə, “Tanrıya verilən ad”dır. Müəllif burada sözün arguca olduğunu vurğulamışdır. Bu əsərdə də sözün kökü hesab olunan “bay” sözü “zəngin”, “varlı” mənalarını ifadə edərək 2 dəfə işlənmişdir.

“Bayat” sözü Qutadqu Bilik əsərində Tanrını ifadə etmək üçün ən çox istifadə olunan sözlərdən biridir. Belə ki, əsərdə “Bayat” sözü 378 dəfə işlənmişdir. Əsərdə “Bayat” sözü aşağıdakı sifətlərə birlikdə işlənmişdir: *bir Bayat/ bir Tanrı, erklig Bayat/ güclü, qadir Tanrı, bağırsak Bayat/ mərhəmətli, şəfqətli, sədaqətli Tanrı, biligli Bayat/ bilən, alim Tanrı, itigli Bayat/ hazırlayan, düzəldən Tanrı, uğan bir Bayat/ qadir Tanrı, mengü Bayat/ sonsuz, əbədi, ölümsüz Tanrı, mungsuz Bayat/ ehtiyacsız Tanrı.* Verilmiş sifətlər içərisində isə ən çox “bir” sifəti işlənmişdir. Əsərdə, həmçinin “bayat” sözü müxtəlif isimlərlə birlikdə işlənərək özünəxas xüsusiyyətləri ifadə etmişdir. Bunlar aşağıdakılardır: *Bayat kulları, Bayat birmiş, Bayat aytığı, Bayat sevinçi, Bayat adli, Bayat yarlığı, Bayat yadı, Bayat yirmiş, Bayat kapğı, Bayat rahmeti, Bayat sevgi, Bayat halkı, Bayat küdezmış.*

Xəqaniyyə türkcəsində yazılmış “Atəbətül-həqaiq” əsərində “bayat” sözü tanrı mənasını ifadə etmişdir:

1. *bayat birdi erse sana sen me bir/ Tanrı sənə verdisə, sən də ver. (5, 83)*
2. *Bu kudret idisi uluğ bir bayat/ o qüdrət sahibi böyük bir Tanrıdır. (5, 87)*

Xarəzm türkcəsi ilə yazılmış əsərlərin əksəriyyəti yuxarıda qeyd olunduğu kimi dini mövzudadır və belə əsərlərdən biri “Muinül-Mürid” adlanır. Bu əsər təsəvvüf ideyalarını özündə

ehtiva edir. “Bayat” sözü bu əsərdən də yan keçməmiş və “Tanrı”, “Allah” mənalarını ifadə etmişdir: *kılor cezb anı fazlı birle bayat. (5, 182)*

Qıpçaq türkcəsində yazılmış əsərlərdə «bayat» sözüne rast gəlinməmişdir. Çağatay türkcəsində isə bu söz “Allah” (Xuda) mənasını ifadə etmişdir. “Bayat” sözü Osmanlı türkcəsində sadəcə bir mətndə “Tanrının türk dilində adı” kimi işlənmişdir.

Biz bu sözə, həmçinin “Kitabi-Dədə Qorqud”da da rast gəlirik. Belə ki, dastanda Dədə Qorqudun Bayat boyundan olduğu qeyd olunub: *Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyından, Qorqut ata deyərələr/ Məhəmməd peyğəmbərin zamanına yaxın Bayat boyunda «Qorqud ata» deyilən bir kişi vardı. (9, 19)* Dastanda «baymaq» feili işlənmişdir ki, mənası «varlanmaq» deməkdir.

“Bayat” sözü müasir türk dillərində bir neçə fərqli mənada istifadə olunur və mənası kontekstdən asılı olaraq dəyişir. Aşağıda bəzi əsas mənaları və işlənmə şəkilləri qeyd olunmuşdur: 1. Keçmiş, köhnə (məsələn, bayat çörək, bayat yemək): Bu mənada “bayat” daha çox fiziki bir şeyin köhnə, tərəvətsiz, istifadə üçün yararsız hala gəlməsi anlamında işlənir. Məsələn, “bayat çörək” – artıq təzə olmayan, köhnəlmiş çörək. 2. Çoxdan istifadə edilmiş, köhnəlmiş fikir, adət və ya ənənə (bayat fikirlər, bayat düşüncə tərz): Bu mənada “bayat” istifadə edilən fikirlərin, ideyaların və ya yanaşmaların dövrün tələblərinə uyğun olmadığı, artıq köhnəlmiş və ya geridə qalmış olduğu hissəsini vurğulayır.

Müasir türk dillərində- türkmən, özbək, türk və qaqauz dillərində “bayat” sözü ümumilikdə köhnə, tərəvətsiz, artıq istifadə edilə bilməyən şeyləri ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu, ən çox çörək, yemək və mədəniyyətə aid ənənəvi elementlər üçün işlədilir, amma bəzi dillərdə (xüsusilə özbək dilində) məcaz mənada da köhnəlmiş fikirlər və davranışları təsvir etmək üçün istifadə edilə bilər. Hər bir dilin özünəməxsus konteksti olsa da, ümumi mənalar çox oxşardır.

Nəticə: Nəticə olaraq, qeyd edirik ki, dil və mədəniyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə nəticəsində, “bayat” kimi sözlər zamanla yeni mənə qatları əlavə edərək müxtəlif kontekstlərdə istifadə edilmişdir. Bu da dilin dinamik və inkişaf edən bir sistem olduğunu göstərir. “Bayat”ın həm dini, həm də gündəlik həyatla əlaqəli istifadəsi onun çoxfunksiyalı və zəngin mənalar kəsb etdiyini sübut edir. Ümumilikdə, “bayat” sözü türk dilində yalnız bir söz olaraq deyil, həm də mədəniyyətin, inanc sistemlərinin və zamanın necə dilə yansıdığını göstərən mühüm bir dil vahidi kimi çıxış edir. Bu cür təhlillər dilçiliyin həm koqnitiv, həm də mədəni yanaşmalarını birləşdirərək dilin tarixi və mədəni inkişafını daha yaxşı anlamağa kömək edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aksoy H. İslam öncəsi dönm Türklərdə tanrı anlayışı, *İnternational Journal of Social Sciences and Education Research*, 2018
2. Bayat F., Aliyeva M. Eski Türkçe Sözlük, Ötüken nəşriyat, 2008, 256 s.
3. Bayatlı A. Oğuzların Bayat boyu Bayatlar, 2018
4. Clauson G. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish Languages*. Oxford, At the Clarendon Press, 1972, 1048 p.
5. Deniz S. Karahanlı, Harezm və Kıpçak türkcəsi eserlerinde dini terimler, *Elazığ*, 2019, 1017 s.
6. Əliyeva N.Ə. Müasir dilçilikdə konsept anlayışına baxış, Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, 2017
7. Əskər R. Mahmut Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk”. 4 cildə. IV cild. Bakı: Ozan, 2006, 752 s.
8. Hacıyev A. Dədə Qorqud kitabı, oxunuşlar, açımlar, Bakı, Elm, 2007, 214 s.
9. Kitabi- Dədə Qorqud, əsil və sadələşdirilmiş mətnlər, Öndər nəşriyyatı, Bakı, 2004, 376 s.
10. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. I cild. Göytürk abidələri. I hissə, Bakı: Nurlan 2009, 568 s.
11. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. II cild. Göytürk abidələri. I hissə, Bakı: Nurlan 2009, 464 s.
12. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. III cild. Qədim uyğur yazısı abidələri, I hissə, Bakı: Elm və təhsil, 2010, 664 s.
13. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. 2 cildə. II cild

14. Şükürlü S. Konsept məfhumu və müxtəlif yanaşmalar, İpək yolu, 2019, səh. 126-131
15. <https://www.pdfdrive.com/kutadgu-bilig-dizini-e61054553.html>

Gunash Mustafayeva

The word "bayat" in the ancient turkish language

Summary

The article describes the development period of the word "bayat" used in the language of ancient Turkic written monuments. The word "bayat" is one of the main lexical units expressing the concept of god. The concept is a concept about which controversial ideas are put forward in modern linguistics, but at the same time it is distinguished by its colorful features. Some of the words expressing the existence believed in as god still adorn our language in our modern era. However, there are some words that were used in the language of a certain time and were not used later and lost their functionality. There are some words that have undergone various changes in form and meaning. The word "bayat" is also one of the words that has retained its functionality as a form, but its meaning has changed. This article examines the word "bayat", its etymology, the meanings it expresses and its situation in the modern era.

Keywords: concept, god, bayat, ancient Turkic written monuments, language of ancient Turkic written monuments

Гюнеш Мустафайева

Слово «баят» в древнетюркском языке

Резюме

В статье рассматривается период развития слова «баят», употребляемого в языке древнетюркских письменных памятников. Слово «баят» является одной из основных лексических единиц, выражающих понятие бога. Концепт — понятие, по поводу которого в современной лингвистике выдвигаются противоречивые идеи, но в то же время оно отличается многообразием своих характеристик. Некоторые слова, выражающие веру в существование Бога, по-прежнему украшают наш язык и в наше время. Но есть некоторые слова, которые использовались в языке в определенное время, а затем вышли из употребления и утратили свою функциональность. Некоторые слова претерпели различные изменения формы и значения. Слово «Баят» — одно из тех слов, которое сохранило свою функциональность как формы, но изменило свое значение. В данной статье рассматривается слово «баят», его этимология, выражаемые им значения и его современный статус.

Ключевые слова: концепция, бог, баят, древнетюркские письменные памятники, язык древнетюркских письменных памятников

Çapa tövsiyə edən:

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Rəyçilər:

*f.e.d., dosent Q.Mahmudova
dosent D.Cəməli*